

TRAPETSIAAISED HAUAPLAADID EESTIS

TRAPETSIAALSED
HAUAPLAADID EESTIS

Muinsuskaitseamet
Tallinn 2004

TRAPETSIAALSED HAUAPLAADID EESTIS

Saare-, Muhu-, Hiiu-, Lääne- ja Järvamaa kirikutes ning kirikuaedades leiduvad peatsist laiemad, jalutsist kitsamad trapetsikujulised hauaplaadid on märgid minevikust, ajast, mil siinmail kohtusid paganlik ja kristlik kultuur. Neil kujutatud sümbolika peegeldab selgelt erinevate maailmavaadete põimumist.

Trapetsiaalsete hauaplaatide levikuajaks Euroopas peetakse perioodi 7. sajandist kuni 14. sajandi alguseni. Nende massilise kasutuse aeg langeb 11.-13. sajandisse.

Mõned teadlased on arvanud, et kõnesolevaid hauaplaate hakati Eesti alal valmistama pärast Saksa ja Skandinaavia ristisõdijate vallutust 13. sajandi algul ning et need tähistavad kristlikke matuseid 13. sajandil rajatud kirikutes ja kirikuaedades. Teised jälle, et tegemist on pigem vallutuseelsete tähistega.

Ilmselt jääb tõde kusagile nende kahe seisukoha vahele. Teadupärast ei olnud ju ristiusk eestlastele enne ristisõdijate sissetungi päris tundmatu. 11. sajandist alates levis põletusmatuste kõrval üha enam laibamatuste komme. Esinema hakkas peaga lääne poole suunatud matmisviis, mis viitab kristlikule kombestikule. Ka leidub 12. sajandil kantud ehete seas juba mõningaid väikesi pronksristikesi.

Tõenäoliselt tekkisid esimesed kokkupuuted ristiusuga kaubanduslike või sõjaliste kontaktide käigus. Sidemed Läänemere idakalda ja Skandinaavia vahel olid olnud tihedad juba alates pronksiajast. Saksa kaupmehed jõudsid Väina alamjooksule 12. sajandi keskpaiku, ning

*Hauaplaat
Hanila kiriku
põrandas*

Ein sehr alter Stein aus dem Kloster zu Kyllburg in Ostfriesland vom Jahre 1307.

kui mitte varem, siis 12. sajandi lõpul leidsid nad tee ka Eesti sadamatesse.

Võib arvata, et esimesed katsed ristida kohalikke elanikke viisid läbi kaupmeestega kaasa tulnud vaimulikud. Mõned ajaloolased on oletanud, et juba enne ristisõjaga seonduvat sundristimist eksisteerisid Eesti alal üksikud kristlikud kogudused oma kabelite või isegi kirikutega.

Kuna enamasti puuduvad trapetsiaalsetel hauaplaatidel (serva)tekstid - erandina on tänaseni säilinud vaid üks tekstiga kivi Kihelkonna kirikus, mille puhul ei saa aga välistada, et tekst raiuti kivile hiljem -, ei ole neid ka võimalik täpsemalt dateerida. Küll on aga kindel see, et trapetsiaalsete hauaplaatide näol on tegemist vanimate säilinud raidkivikunsti näidetega meie ajaloos, mis väärivad kahtlemata senisest enam tähelepanu ja edasisi põhjalikumaid uuringuid.

Suurem osa trapetsiaalseid hauakive paiknevad Saare-, Muhu- ja Läänemaal. Viimaste andmete põhjal on seal loendatud 85 hauaplaati ja fragmenti ning 14 oletatavat plaati ja fragmenti. Kaks sellesse tüüpi kuuluvat plaati on leitud ka Ambla ja Peetri kirikust Järvamaal ning üks Pühalepa kirikust Hiiumaal, mis näitab, et nende levikuala võis olla märksa laiem.

Kõik plaadid on raiutud Eesti kohalikust kivist - paest või Saaremaa dolomiidist. Tervete plaatide pikkus varieerub 106-196 cm, ülemise otsa laius 55-108 cm ja alumise otsa laius 55-95 cm piirides. Paksus on 12-25 cm. Kividel leidub nii madal- kui ka uurendreljeefseid kujutisi.

Kõnesolevaid hauakive võib leida nii kiriku- aedadest (Muhu, Karja, Karuse, Ridala, Lään-Nigula, Kullamaa), kirikuhoonete põrandaist

Hauaplaat
Kihelkonna
kiriku
põrandas.
E. P. Körberi
joonis, 1802

(Põide, Hanila, Kihelkonna), irdkividena (Ambla, Ridala) kui ka päris ootamatutest kohtadest nagu torniseinad (Valjala), tugipiidad (Kaarma, varem ka Hanila), sakramendinišš (Pühalepa) ja ukse sillus (Muhu). Üks hauaplaat leiti Põide linnusest, kus see oli ümberpööratult kasutusel trepiastmena.

Sekundaarse ehitusmaterjalina hakati trapetsiaalseid hauaplaate kasutama ilmselt alates hiliskeskajast. Erandiks on Muhu kiriku pikihoone lääneseina trepikäigu ukse kohale müüritud hauaplaat (pikihoone valmis u. aastal 1270). Millised plaadid paiknevad seniajani oma algsel kohal, pole täpselt teada, kuna spetsiaalsed uuringud sellel alal puuduvad.

Hauaplaatide kujundamisel kasutatud sümbolitele – rist, romb, rõngas, sarv, puu, inimfiguur/sõdalane – adekvaatsete seletuste leidmine on keerukas ülesanne. Tänapäevases maailmas elava inimese jaoks jääb nende sügavam sisu ilmselt alatiseks lõpuni hoomamatuks – aastasadade jooksul on meie ühismälust kustunud toonane maailmanägemus ja -taju. Seetõttu võime vaid teha umbmääraseid oletusi olemasolevate teadmiste põhjal ning loota, et puutepunktid on siiski mingil kujul olemas.

*Hauaplaadi
katke Valjala
kiriku tornis*

RÕNGASRIST

Üks enamlevinud sümboleid trapetsiaalsete hauaplaatide kujunduses on rõnga ja risti kombinatsioon – paljudel rahvastel traditsiooniline elu, taassüüdi ja päikest tähistav märk.

See sümbolikeel ei olnud ka muistsetele eestlastele võõras. Kroonik Balthasar Russowi teatel olevat nad enne ristiusu tulekut pidanud "mitmesugust jäledat ebajumala teenistust päikese, kuu ja tähtedega, niisama ka madude ja teiste loomadega". Päikese, kuu ja teiste loodusjõudude sümboolikaga seotud geomeetrilised kujundid ringikeste, ristide, silmusnelinurkade jne. näol esinevad eestlaste pronks- ja hõbehetes alates I aastatuhande esimesest poolest.

Vaadeldavatel hauaplaatidel on ilmselt tegu paganliku sümboli edasiarendusega – kristluses tähistas valgus Jeesust (Jh 1:9; 8:12). Pühakirjaennustust õiguse päikese paistmahakkamise kohta (Ml 3:20) tõlgendati Kristuse tuleku ettekuulutusena. Päike kui valguse võrdkuju oli keskajal üks olulisemaid Jumala ja taevase Jerusalemma (Ilm 21:23) sümboleid. Koos kuuga on päike ka Neitsi Maarja atribuut.

Samas ei tohi tähelepanuta jätta tõsiasja, et Eesti hauaplaatide rõngasristid asuvad alati teiba otsas, millest võib oletada, et tegemist on triumfi- ehk võiduristiga. Kristuse surm ristil ei tähendanud ainult kannatust ja alandust, vaid ka võitu surma üle ja ülestõusmist. Selle triumfi tähiseks ümbritseti rist võidupärjaga – antiikajast pärit võidusümboliga.

Rõngasristiga plaate: Hanila, Kaarma, Kullamaa, Lääne-Nigula, Põide, Ridala, Valjala.

*Hauaplaadi
katke Hanila
kiriku
põrandas*

*Hauaplaadi
katke Valjala
kiriku tornis*

(KAAR)ROMBIGA RIST

Meie ajaarvamise algul ilmusid kaarrombid nn. rooma provintsiaalehetele ja levisid üle kogu Euroopa, jõudes 3. ja 4. sajandil ka Eestisse. Massiliselt ilmus rombimotiividega ehteid siinsetesse tarandkalmetesse 4. ja 5. sajandil. Eriti ilmekad on kaarrombid näiteks ristikujulistel sõlgedel. Keskmisest rauaajast pärineb kaarrombimotiiviga esemeid veidi vähem, kuid see sümbol jäi siiski kasutusele ning saavutas nooremal rauaajal suure populaarsuse. Vallutusjärgsel ajal kadus kaarromb tasapisi kasutusest.

Romb on ürgvana vulva stiliseering, mis sümboliseerib emadust, viljakust ja sigivust. Kõige selle üldistamise tulemusena sai rombist ka igavest elu ja taassündi tähistav kujund, sobituses seega varakristlikku maailmapilti.

Kersti Markus on teinud huvitava tähelepaneku, osutades asjaolule, et samasuguseid riste kohtab ka Ojamaa keskaegsete kirikuportaalide uste sepihel. Teadaolevalt varaseim näide on 13. sajandi keskpaika dateeritud Träkumla kiriku kooriportaali uksesepis. Kas on tõesti võimalik, et uste sepihed olid eeskujuks haauplaatide kujundamisel? Tegelikult ei ole siin midagi imelikku. Johannese evangeeliumi järgi sümboliseerib uks Kristust: "Mina olen uks. Kui keegi minu kaudu sisse läheb, siis ta saab õndsaks..." (Jh 10:9). Ka keskaegsete kirikute puu- ja pronksuste kujutiste uurijad on jõudnud järeldusele, et Kristuse sümboli kujutamine uksele on otseselt seotud pääsemislootuse ja paradiisiga ehk teisitsõnu - kirikuuks kujutab paradiisi väravat. Sellist sõnumit kannavad ka elegantse sepihel

*Haauplaadi
katke Muhu
kiriku
trepikäigus*

ristiga puituksed Ojamaal. Põide ja Valjala hauaplaatide sõnum oli vastristuule hästi mõistetav: kristlasele on pärast surma paradiisi värav avatud. Ilmselt ei ole seegi juhus, et Ojamaa sepist järgiv kujundus esineb just Valjala, Põide ja Muhu hauaplaatidel. Valjalas ja Põides olid Saaremaa kõige vanemad kivikirikud ning Muhus tuvastati kaevamistel puukiriku olemasolu. Tõenäoliselt pärinevad nimetatud hauaplaatide kujundusskeemide eeskujud oma kirikute ustelt, mille valmistajateks olid Ojamaa sepad. Selline hüpotees pakub igal juhul mõtlemisainet.

Kaarrombiga plaate: Muhu, Põide, Ridala, Valjala.

*Hauaplaatide
katked
Valjala kiriku
tornis*

ILMAPUU, ELUPUU VÕI PROTSESSIOONIRIST

Varre otsas kõrguvas rõngasristis või rombiga ristis on nähtud nii puud kui ka protsessiooniristi.

Puukujundi puhul on peetud plaadi kaaristuga ülaosa taevaks, risti vart tüveks ja plaadi alaosa poolkaart/poolkaari maapinnaks. Mõnedel plaatidel lõpeb tüvi juuretaoliste moodustistega.

◀ *Hauaplaat*
Hanila kiriku
põrandas

Hauaplaat ▶
Põide kiriku
põrandas

Ilmapuu - maailma keskpunktis seisev tohutu puu - on ilmatelje (ld. *axis mundi*) üks vanemaid ja levinumaid vorme, mis kolmetasandilises maailmapildis ühendab ja hoiab paigas allilma, maad ja taevast. Sellisel kujul esineb ta Siberi ja Altai rahvaste müütides, Iraanis, vanadel germaanlastel, Austraalia aborigeenidel ning Ameerika maiadel. Põhimõtteliselt tugineb ilmapuu traditsioonile ka Piibli elupuukäsitlus. Seal ei ole ta aga niivõrd ilmatelg, kuivõrd surematuse sümbol.

Enim sarnanevad puudega need hauaplaadid, kus on risti jalamil kujutatud kas kasvavaid taimi või risti varrel lehti. Siin taga on ilmselt arusaam, et Kristuse rist on tehtud eluandvast paradiisipuust. Vana testamendi järgi kasvas keset paradiisi püha puu, mille viljad tagasid igavese elu (1Mo 2: 9; 3: 22; Tn 4: 7-9). Seega võisid vastristitud vanale ilmatelje sümbolile üsna hõlpsalt üle kanda elupuu tähenduse.

Ka on varre otsas paiknevat risti peetud eeskande- ehk protsessiooniristik, mida kanti matuserongkäigus ning hiljem torgati kääpasse. Varre alaosas kujutatud kaartes on siin nähtud kääpa stilisatsiooni.

Ilmapuu - elupuu või protsessiooniristiga plaate: Hanila, Kullamaa, Muhu, Põide, Ridala, Valjala.

*Hauaplaat
Hanila kiriku
põrandas*

SARV

Teadaolevalt on sarved ürgajast peale tähistanud paljude rahvaste kultuurides jõudu ja võimu. Sarvilised loomad on olnud läbi aegade viljakuse sümboliks. Samuti on tähistanud sarv küllust, heldust, rahu ja lootust.

On ka arvatud, et mitmed nooremast rauaajast hauapanustena leitud sarved viitavad paganliku rituaalse joogiohvri toomisele matuserituaali ajal. Rituaalse sarve laialdane kasutamine paljude ümberkaudsete ja etniliselt erinevate rahvaste juures pidi kindlasti mõjustama ka siinseid matusekombeid.

Kristlikus sümbolikas omandas sarv abi- ja päästesarve tähenduse (L 18:3; Lk 1: 69). Hauaplaatide kujunduses võib ta esineda üksinda (Karuse, Kihelkonna, Hanila), koos elupuu (Hanila), risti (Muhu) või sõjamehega (Karuse, Muhu).

Sarvega plaate: Hanila, Karuse, Kihelkonna (kujutis hävinud), Muhu.

◀ *Hauaplaat
Hanila kiriku
põrandas*

*Hauaplaat ►
Muhu
kirikuaias*

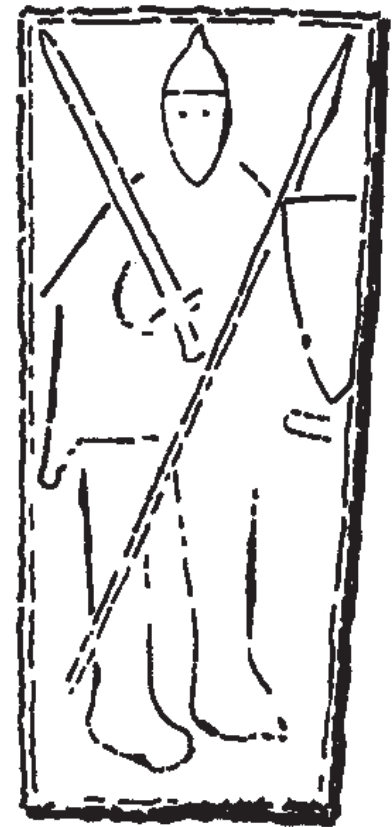

INIMFIGUUR JA SÕDALANE

Sõdalase kujutisega trapetsiaalseid hauaplaate kohtab Muhu ja Hanila kirikus ning Karuse kirikuaias ja kabelis. Lisaks on Hanila kirikus veel kaks relvadeta inimfiguuriga hauaplaati – ühel käes labakindad, teisel peas kummaline kõrvadega müts (seda on peetud preestrimütiks, läkiläkiks, kiivriks jms.). Ühel figuuril on käes joogisarv, oda ja mõõka kohtab kolmel plaadil, kiivrit ja kilpi kahel.

◀ *Hauaplaat
Hanila kiriku
põrandas*

*Hauaplaat ▶
Karuse
kirikuaias*

◀ *Hauaplaadi
katke Karuse
kalmistu
kabelis*

*Hauaplaadi ▶
katke Hanila
kiriku
põrandas*

Kaido Sipelgas on plaatidel näha olevaid relvi analüüsisides jõudnud järelduseni, et sõdalasefiguurid pärinevad 12. sajandist, kõige tõenäolisemalt selle teisest poolest, äärmisel juhul 13. sajandi esimesest veerandist. Ilmselt ei ole ka ülejäänud figuurid hilisemad.

Labakinnastes mehe kohta olgu märgitud, et eesti rahvausundis oli kinnastel väga oluline roll: viljakusõnne toomise kõrval olid kindad heaks kaitseks kurjade jõudude vastu.

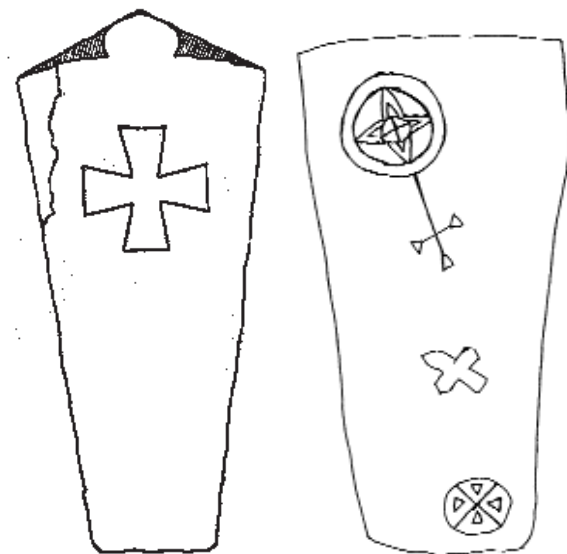
MUUD KUJUNDID

Lisaks vaadeldud tüüpidele leidub ka lihtsa suure ladina ristiga hauakive (Hanila, Ambla) ning uurendatud lihtsa ristiga kive (Muhu, Ridala). Erandlik on kahe Kreeka risti ja kahe sarve kujutisega plaat Muhu kirikus. Karja kiriku juures moodustavad omaette grupi ühe, kahe ja kolme Kreeka ristiga kivid. Omapäraste geomeetriliste kujunditega kivi paikneb Pühalepa kiriku sakramendiniši silluses. Ainulaadne on ka Kaarma kiriku tugipiidas paiknev uurendatud ladina risti ja haakristiga kivi, mille puhul on oluline teada, et ka haakrist oli tuntud päikesesümbol.

◀ *Hauaplaat*
Muhu kirikus

Hauaplaat ▶
Karja
kirikuaias

Hau- ▶▶
plaat
Pühalepa
kirikus

HILISED TRAPETSIAALSED HAUAPLAADID

Erinevalt enamiku plaatide puhul ilmnevatest dateerimisraskustest võib nelja trapetsiaalse hauaplaadi puhul üsna kindlalt väita, et need on ülejäänutest märgatavalt hilisemad. Kõnesolevateks hauaplaatideks on Kaarma kiriku põhjaküljel asuvasse tugipiita müüritud maarjaroomis kivi ning hauaplaadi fragmendid Põide ja Ridala kirikus ning Läänemaa muuseumi kollektsioonis asuv fragment. Need kivid seostuvad oma peene vormikäsitluse ja meisterliku teostuse poolest paljude 13. saj. kirikute (nt. Ridala, Haapsalu, Põide, Valjala, Karja) portaalidel, kapiteelidel ja võlvide päiskividel leiduvate dekoratiivsete motiividega. Ka on Kaarma ja Haapsalu kivil kujutatud maarjaroomi juba puhtalt kristlik sümbol.

◀ Hauaplaadi
katked Põide
kirikus

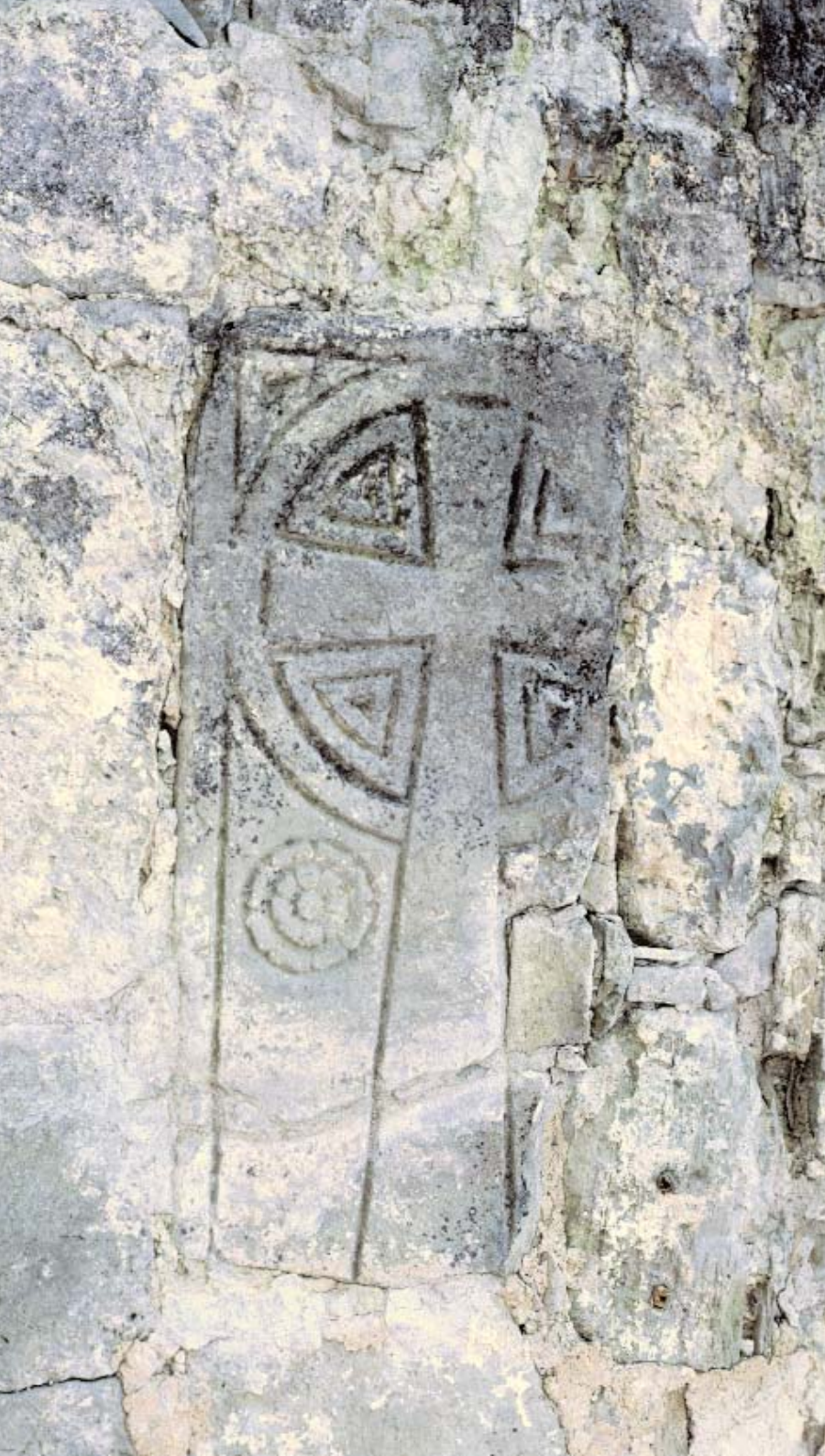
Hauaplaadi ▶
katke Ridala
kirikus

LÕPETUSEKS

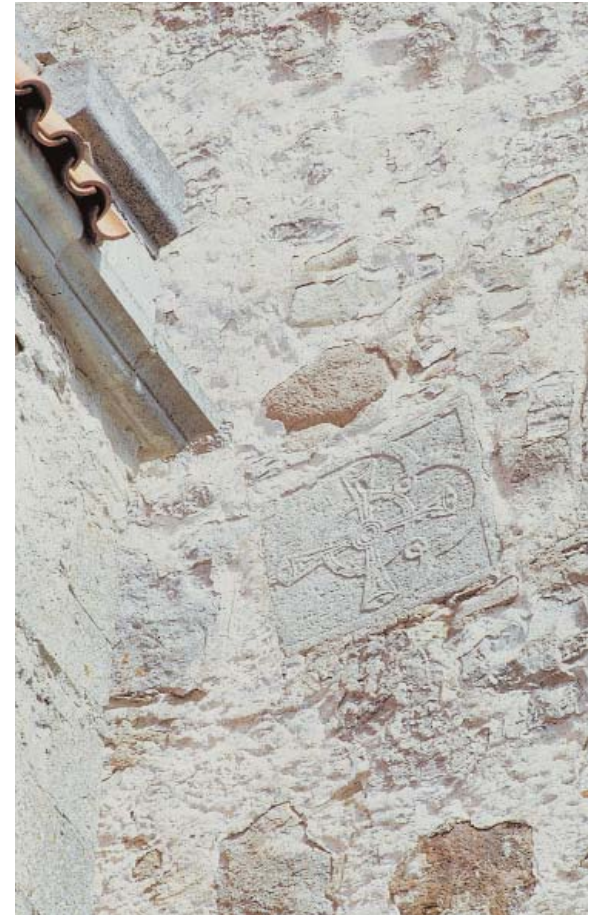
Trapetsiaalsed hauaplaadid kui vanimad säilinud raidkunsti näited Eestis on hindamatu väärtusega aare. Imekspandav on tõsiasi, et nendele pea 900 aasta vanustele hauatähistele on sedavõrd vähe tähelepanu pööratud.

Loodetavasti on siinne trükis mõningaseks abiks ja teejuhiks neile, kel jätkub tahtmist ja huvi meie ühist pärandit põhjalikumalt tundma õppida.

◀ *Hauaplaadi katke
Kaarma kiriku välisseinas*

*Hauaplaadi ▶
katke
Valjala kiriku torni välisseinas*

KASUTATUD KIRJANDUS

Heinz-Mohr, G. Lexikon der Symbole. Köln, 1972.

Körper, E. P. Vaterländische Merkwürdigkeiten. Dritten Theil. Misscellanen der Liefländischen Alterthümer mit Handzeichnungen. Käsikiri. 1802. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv, Õpetatud Eesti Selts, MB. 58.

Lumiste, M., Kangropool, R. Södalane, sarv ja päikeseketas Saare-Lääne varases raidkunstis. - Kunst, 1969, nr. 1, lk. 30-36.

Markus, K. Vanimad kristlikud hauatähised Eestis. - Eesti aastal 1200. Tallinn, 2003.

Moor, H. Eestlaste muistest usundist. - Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Tallinn, 1956.

Rebane, P. From Fulco to Theoderic. The Changing Face of the Livonian Mission. - Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Tartu, 2001, lk. 37-68.

Russow, B. Liivimaa kroonika. Tartu, 1993.

Saal, W. Zur Datierung estnischer Grabplatten mit Bild- und Kreuzdarstellungen. - ENSV TA Toimetised, Ühiskonnateaduste Seeria, 1977 kd. 26, nr. 4, lk. 377-381.

Saare, T. Sümbolikalleksikon. Tallinn, 2001.

Peets, J. Totenhandschuhe im Bestattungsbrauchtum der Esten und anderer Ostseefinnen. - Fennoscandia archaeologica IV. Helsinki, 1987, lk. 105-116.

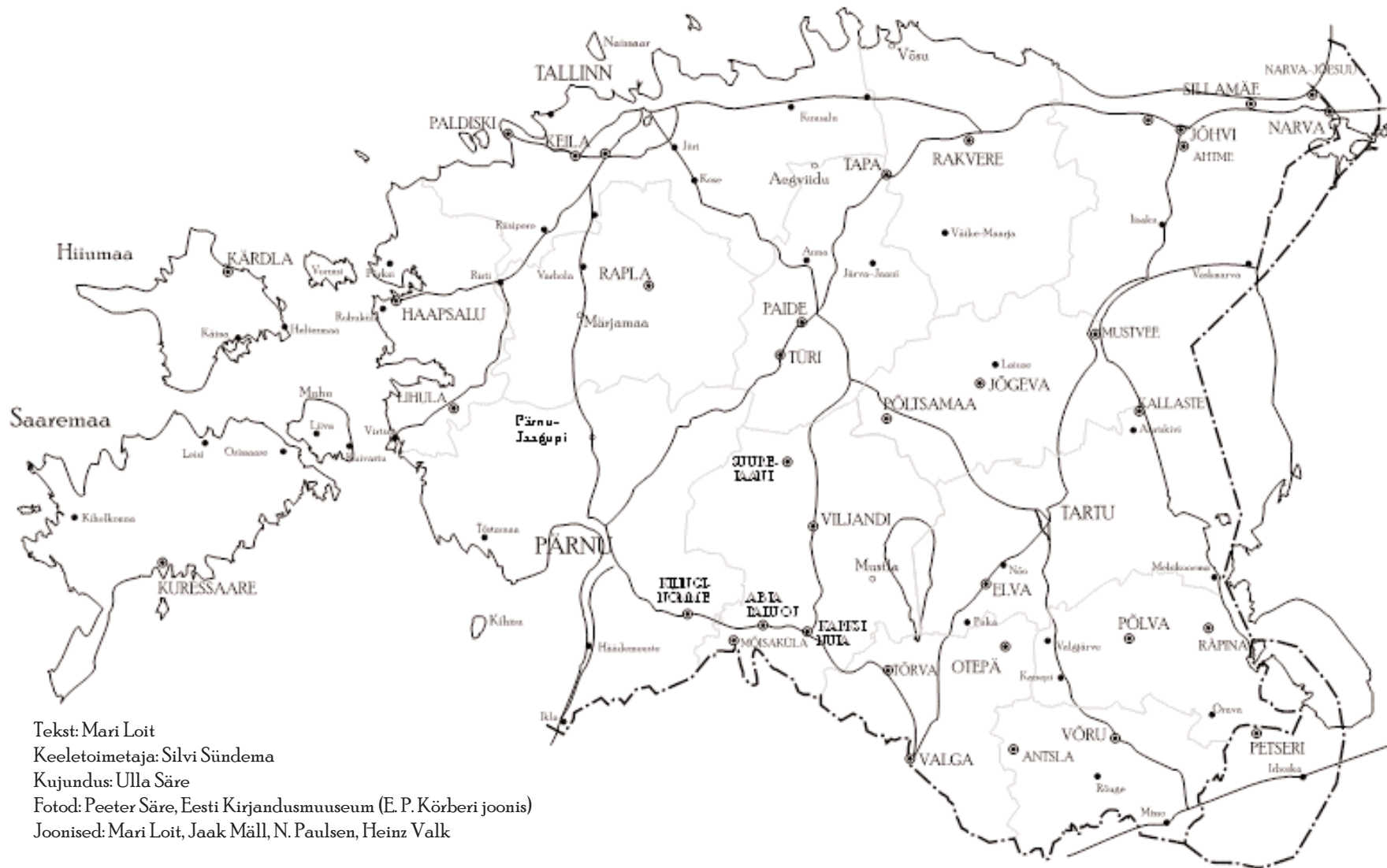
Sipelgas, K. Lääne- ja Saaremaa trapetsiaalsed hauaplaadid. - Läänemaa Muuseumi Toimetised IV. Haapsalu, 2000, lk. 46-65.

*Hauaplaat
Hanila kiriku
põrandas*

Valk, H. Paar palvid Eesti historia uurijaile. - Sirp, 30. juuli 1993.

Väljaannet on toetanud Eesti Kultuurkapital
ja OÜ Rändmeister

Täname Eesti Kirjandusmuuseumi

Tekst: Mari Loit

Keeletoimetaja: Silvi Sündema

Kujundus: Ulla Säre

Fotod: Peeter Säre, Eesti Kirjandusmuuseum (E. P. Kõrberi joonis)

Joonised: Mari Loit, Jaak Mäll, N. Paulsen, Heinz Valk

© Muinsuskaitseamet 2004

© Fotod: Peeter Säre 2004

ISBN 9985-9371-4-7